

ПОЛЬСЬКА РЕЦЕПЦІЯ Т.ШЕВЧЕНКА У ПРАЦЯХ В.ГНАТЮКА

Володимир Гнатюк увійшов до історії літературної думки передусім як дослідник українсько-польської правобережної романтичної літератури. Проте до кола його наукових зацікавлень також належать і питання загальноукраїнської літератури, зокрема творчості Т.Шевченка.

В.Я.Гнатюк (1893–1952) – видатний український літературознавець-полоніст, член ВУАН. Роки наукової активності – 1926–1942. Закінчив Петербурзький історико-філологічний інститут (1912–1916). У 1925 році, разом з М. Зеровим і О. Дорошкевичем, В.Гнатюка обрано науковим співробітником кафедри мовознавства (секція літератури) ВУАН, де вчений досліджував польсько-українські взаємини доби романтизму (результатом багаторічної праці стала докторська дисертація "Правобережна польсько-українська література доби романтизму" про українську школу в польському романтизмі). Працював в Інституті Тараса Шевченка в Києві та Харкові і в рамках цієї праці видав у 1931 році польськомовні переклади творів Т.Шевченка. Викладав у багатьох вищих наукових закладах України та Росії. Репресований у 1942 році за несправедливим звинуваченням у зраді Батьківщини. Реабілітований 1991 р.

Питання стосунків життя і творчості Т.Шевченка з польською літературою й суспільно-культурним життям були частиною Гнатюкових зацікавлень проблематикою українсько-польських літературних взаємин у ХІХ ст. Його статті "Попередник Шевченкових "Гайдамаків", "Нотатки з приводу століття "Zamku Kaniowskiego" Гоцинського", "Шевченко в стосунках з поляками" ("Червоний шлях", 1930, № 3, с. 148–161), "Szlakiem sympatii i antypatii polskich Tarasa Szewczenki (Przyczynek do zagadnienia polskiego w studiach o Szewczence)" (Taras Szewczenko. Utwory wybrane. Kijów: Ukrgłowlit, 1931. s. 27-65) – "Польські симпатії та антипатії Тараса Шевченка. Причинки до польської проблематики в студіях над творчістю Тараса Шевченка" написано на основі ґрунтовного вивчення матеріалу й критичного ставлення до своїх попередників – Осипа Третьяка, Олександра Колесси, Олександра Дорошкевича, Василя Щурата та ін. Високо поцінуючи внесок Щурата в дослідження особистих і громадських зв'язків Тараса Шевченка з поляками, особливо його знайомства з польськими "революційними" ідеями й гуртками, головною вадою студії В.Щурата "Основи Шевченкових зв'язків з поляками" В.Гнатюк вважав перебільшення ідейних та літературних впливів польських культурних і політичних діячів на Тараса Шевченка. Тому у своїх дослідженнях "Шевченко в стосунках з поляками" (та його перероблений і доповнений польськомовний версії "Szlakiem sympatii i antypatii polskich Tarasa Szewczenki") В.Гнатюк зосереджує увагу на

критичному перегляді наявних відомостей про "персональні та ідейні взаємини Шевченка з окремими поляками й польською культурою", а також на історії рецепції творчості і персоналії Шевченка в польських культурних колах. Особливу увагу в цих питаннях вчений присвячує поемі "Гайдамаки" як найбільш дискусійному й конфліктному творові з Шевченкового доробку про українсько-польські стосунки (цю проблему В.Гнатюк піднімає і в присвяченій Северину Гоцинському студії "Попередник Шевченкових "Гайдамаків").

Гнатюк відзначає два Шевченкові твори, які зустрілися з найгострішою критикою з польського боку: "Тарасова ніч" та "Гайдамаки". Втім, щодо "Тарасової ночі" вчений зазначає, що в творі ще важко ідентифікувати ідейну позицію автора, крім того, "цю просту оповідь" можна потрактовувати просто як "вільний переспів на мотив української народної пісні". Натомість у "Гайдамаках", не відкидаючи, ясна річ, ознак народної творчості, дуже відчутна авторська індивідуальність. Розглядаючи найбільш проблематичні для об'єктивної польської рецепції шари твору, В.Гнатюк звертає увагу перш за все на соціально-історичне "тло" поеми. Дослідник аналізує причини Коліївщини, відзначаючи першорядність соціального чинника (сформування такого суспільного устрою, в якому "український елемент" виявився декласованим), причому зазначає, що "на Правобережній Україні Коліївщина виглядала одночасно як національна боротьба" – через чітку асоціацію соціально-економічних визискувачів з польською національністю.

Простежуючи перебіг історичної Коліївщини в порівнянні з сюжетним викладом подій у поемі, В.Гнатюк доходить до висновку, що кульмінаційний момент твору – коли Гонта вбиває свою родину – не здається неймовірним. "Поет змалював масовий психоз з такою майстерністю, що навіть не дотримався історичної правди". Проте вчений висловлює цілковиту незгоду з польськими критиками, які звинувачували поета в тому, що "спокійно розповів про найстрашніший момент гайдамаччини, змалював його так, ніби сам насолоджувався цими сценами". В.Гнатюк вболіває, що навіть Леонард Совінський, один з найсумлінніших польських читачів і перекладачів Шевченка, відзначаючи в коментарях кілька відмінних епізодів з "Передмови" та "Гупалівщини" й "Гонти в Умані", "не надав цим фактам належного значення". Дослідник стверджує, що "історіософська рефлексія про фатальну неминучість" подій Коліївщини "заспокоює поета", а відтак сприйняття будується за принципом контрасту: спочатку читача вражає жорстокість Гонти, який убиває власних дітей, а потім глибоко зворушує завершальна сцена, коли герой плаче над тілами своїх дітей і просить прощення. "Нарешті, акордом ідеї людяності й слов'янської єдності є кінцівка, де поет не лише страждає з приводу злочинів минулого, але й закликає до примирення народів і об'єднання поляків з українцями".

Гнатюк неодноразово підкреслює упередженість польських критиків до будь-яких творів, які обирають своїм історичним тлом події Коліївщини. Це стосується навіть польських письменників, які підходять до змалювання Коліївщини з точки зору "дрібноі шляхти" й безперечного польського патріотизму. Прикладом є "Канівський замок" Северина Гоцинського та "Перша покута Залізняка" Олександра Грози, яким закидали брак "художнього пом'якшення колориту трагічних сцен" та недостатнє засудження українських героїв (Міхал Грабовський). Гнатюк вважає, що неупереджене прочитання "Гайдамаків" заперечує звинувачення поета в його ворожому ставленні до польського народу, і "передусім поляки в Україні повинні здійснити у своїй свідомості відповідну оцінку трагедії Коліївщини".

Стаття "Попередник Шевченкових "Гайдамаків" (нотатки з приводу століття "Zamku Kaniowskiego" Гоцинського)" присвячена польським впливам у поемі Т.Шевченка "Гайдамаки". Дослідник підкреслив, що романтичний період творчості Шевченка на той час залишався маловивченим, а тому спробував знайти джерела, які міг використовувати Т.Шевченко. Насамперед учений проаналізував польську романтичну літературну традицію, розпочавши з твору С. Гоцинського "Zamek Kaniowski" ("Канівський замок"). Ця віршована повість виникла на хвилі полеміки захисників романтичної та класичної течій – А.Міцкевича та К.Бродзінського. Гайдамацька тематика траплялася у творах О.Грози, М.Чайковського, Л.Семенського, М. Грабовського, С.Вітвицького, для яких український визвольний рух був бунтом злочинців внаслідок агітації російського уряду та православного духовенства. Лише в О. Грози ("Перша спокута Залізняка") пролунали об'єктивні думки. Далі розвинув тему С.Гоцинський, який після надрукування поеми "Канівський замок" отримав прізвиська "Гайдамака" та "Небаба". В. Гнатюк означив жанр твору як ліричну поему, помітив впливи Байрона у втіленні "шалу пристрастей з демонічним настроєм". У романтичну добу, попри загальну негативну оцінку, були позитивні відгуки Мохнацького, Грабовського і Тишинського, які долучили "Канівський замок" до здобутків нового польського письменства загалом та "української школи" зокрема. В. Гнатюк визнав "Канівський замок" гаслом часу, яке сприяло ревізії поглядів шляхти і символізувало "зміну віх".

В.Гнатюк піддав сумніву твердження Т.Шевченка у передмові до поеми "Гайдамаки" ("розказую так, як чув од старих людей"), зауваживши, що він міг також знати повість Чайковського "Wernyhora" ("Вернигора"). Водночас професор Дашкевич визначив чотири спільні риси у Гоцинського ("Канівський замок") і Шевченка – образ повстання українського народу, елегійні картини, драматизм дії, проекції національної помсти на особисту ненависть. Отже, Т. Шевченко міг запозичити окремі елементи (любовну історію, композиційні мотиви) у польського поета.

Попри це дослідник відзначає велику зацікавленість творчістю Тараса Шевченка у польських критиків і читачів. Приблизно з 60-х років XIX ст. в Польщі було зроблено спроби нової оцінки творчості Т. Шевченка, що полягали в розмежуванні її мистецької цінності й ідеологічного спрямування. Свідченням цього є численні переклади його творів, здійснювані ще за життя поета. В.Гнатюк вважає, що найважливіші польські переклади були зроблені Леонардом Совінським (1861), Олександром Гожалчинським (1862) та Владиславом Сирокомлею (1863). Хоча письменники й визнали поетичний талант митця, проте продовжували називати гайдамаків злочинцями, про що розпочали дискусію в польській пресі.

Тривалу цезуру аж до початку 1880-х років учений пояснює охолодженням запалу "так званих польських українофілів" у зв'язку з неприєднанням українських селян ("через історичну й суспільну недовіру") до польського повстання 1863 р. На відміну від перекладачів-поляків, які в своїх коментарях визнавали геній Шевченка і все ж засуджували його "гайдамацькі" твори (найкращим твором одностайно називали "Наймичку"), український перекладач творів поета на польську мову Сидір Твердохліб у своїй передмові залишив гострі моменти поза увагою. Його прагненням було показати польським читачам Шевченка-самітника (на відміну від іншої його іпостасі – поета-Прометея), обираючи твори з часів заслання (тобто з періоду "розчарування та смутку"). Згадує В.Гнатюк також і про збірку нових перекладів під редакцією Миколи Вороного (Варшава, 1921).

У своєму аналізі польської рецепції творів Шевченка В.Гнатюк просувається від найбільш нищівних рецензій, через помірковані – до схвальних відгуків про Шевченкову творчість. Ставлення широкого читацького загалу, на думку В.Гнатюка, відбивають дві рецензії в "Bibliotece Warszawskiej" автора, який виступив під псевдонімом "f". Судження критика засновані, як вважає дослідник, не на основі перекладів поета, а під впливом "загальних обивательських розмов". Характеризуючи Шевченка як "поета душогубства" (посилаючись в основному на "Гайдамаків"), "f" нещадно картає навіть самих польських перекладачів, усіх підводячи під означення апологетів українського поета (незважаючи на те, що деякі з них (як Совінський) відкрито засудили "Гайдамаків". Проте, відзначає дослідник, поза всіма незгодами, навіть такі критики визнають "поетичний хист" Шевченка. У статті "Шевченко в стосунках з поляками" Гнатюк покладає провину за негативне ставлення поляків до Шевченка частково й на Івана Франка, який "приписав" Шевченкові неприязнь до поляків (солідаризуючись у цьому з автором "Гайдамаків" і закидаючи "кокетування" з поляками Куліша й Кониського). Втім, головною причиною несхвального сприйняття Т.Шевченка в Польщі XIX ст. Гнатюк вважає "соціальну лінію" поета, яка "загрожує польсько-шляхетському й магнатському

станові посідання на Україні".

З 60-х років XIX ст. вчений констатує лібералізацію поглядів на творчість українського поета з тенденцією до відокремлення "художніх перлів" і "націоналістичних ухилів". Заповіддю такого ставлення до Т.Шевченка В.Гнатюк вважає виступ на поетовому похороні в Петербурзі польського літератора В. Хорошевського. Поміrkований етап сприйняття поезії Т.Шевченка пов'язаний з іменами, згаданих перекладачів його творів – Совінського, Сирокомлі й Гожалчинського. Головною хибкою в інтерпретації дискусійних моментів його творчості як "антипольських" дослідник вбачає в тому, що коментатори не змогли відрізнити авторового твору, його героїв від нього самого. Злам у традиційних поглядах поляків на Коліївщину почався в колах польської еміграції з організацією гуртка "Громада Умань", що визнавав "помилки за польською стороною" й почав усвідомлювати події як історичне явище з трагічними наслідками для обох народів – явище, яке "виросло на ґрунті ненормальних соціально-економічних умов". Саме таке трактування "Гайдамаків" і "Тарасової ночі" пропонує А. Сулима у статті "Шевченко на вигнанні і Броніслав Залеський" ("Przegląd Powszechny", 1884).

Найпереконливішим доказом проти звинувачень Т.Шевченка у ненависті до поляків В.Гнатюк вважає "персональні та ідейні взаємини Шевченка з окремими поляками й польською культурою". Аналіз цих зв'язків дає підстави дослідникові вступити в дискусію з В.Щуратом і О. Дорошкевичем, солідаризуючись із думкою рецензентів М.Новицького та К.Студинського, що польські емігрантські впливи на творчість Шевченка було перебільшено ("впливами" ці дослідники називають "прості паралелі"). Спираючись на біографічні дані зі студій Щурата і Дорошкевича, В.Гнатюк поетапно відтворює епізоди польських "контактів" Шевченка: полонізація маєтку Енгельгарда, перебування Шевченка у польських культурних осередках Вільна та Варшави в 1829-30 рр. ("Там він удосконалив знання усної польської мови, так що потім вільно розмовляв по-польськи, тільки не зважувався ні разу писати"), захоплення творчістю А.Міцкевича, знайомство з поезіями З. Красінського й Ю.-Б.Залеського.

Особливого значення надає дослідник зв'язкам Шевченка з поляками в 1840-х роках, оскільки саме тоді формувався його політичний і культурний світогляд. Заприятелювавши з Ромуальдом Подберезьким, Шевченко стає передплатником видаваного ним "Rocznika Literackiego", знайомиться з культурним діячем Тадеушом Ладоем-Заблоцьким і відомим критиком М. Грабовським. Поляк Леонард Дембський навчав Шевченка французької мови. Центральним епізодом дооренбурзького періоду зв'язків з поляками стає "Ілюстрований Кобзар" (1844), виданий польською абеткою. У факті цього видання В.Гнатюк вбачає намір польських друзів поета зробити його твори доступними для польського

читача, причому "з певною політичною тенденцією".

Зв'язки Т.Шевченка з поляками посилюються під час заслання Шевченка до Оренбурга й знайомства з польськими дисидентами. На думку В.Гнатюка, особливе значення мали стосунки Т.Шевченка з ідейними однодумцями – Едвардом Желіговським (йому було присвячено "Подражаніє"), Зигмунтом Сераковським та Броніславом Залеським (листувався у 1835–1856). Близькі стосунки поета з поляками на засланні заперечують "націоналізм" Шевченка, але ведуть, як переконує В.Гнатюк, до іншого непорозуміння: після смерті поета поширилися чутки, що Т.Шевченко перебував під ідейним впливом поляків і схилявся до політичної унії з Польщею ("Gazeta Poznańska", "Московские Ведомости", коментарі Шевченкового біографа Чалого). Як свідчить дослідник, теорію запроданства Шевченка "ляхам" було розвіяно лише через кілька десятиліть, коли 1884 року Сулима спростував ці твердження, наголосивши, що у його творах ненависть до поляків була не національною, а виключно громадсько-економічною, з огляду на багатство шляхти та її ганебне ставлення до українського селянства. Пізніше М.Драгоманов на підтвердження цієї думки опублікував листи Шевченка до Броніслава Залеського (якому Шевченко до того ж присвятив поезію "Полякам"). Ці матеріали, на думку Гнатюка, свідчать, що "і у вигнанні, і в оточенні польських друзів [Шевченко] був самим собою, змінивши лише свої погляди на історію та припинивши звинувачувати лише польську сторону".

Окрім цього 1844 року побачив світ ілюстрований "Кобзар", над яким працювали М. Башилов і Я. Бальмен задля популяризації "Кобзаря" серед польських читачів. Не можна заперечити того, що революційні ідеї польської інтелігенції вплинули на формування світогляду поета (В. Щурат). Однак В.Гнатюк підтримував тих дослідників, які обережно ставилися до подібних висновків (Новицький, Студинський, Дорошкевич), стверджуючи про вплив на Т.Шевченка російської та польської демократичної думки. Щодо літератури, то було помітне наслідування А.Міцкевича – наведемо такі паралелі: окремі сцени з "Уривку" (третя частина "Дзядів") – вступ до поеми-комедії "Сон", композиція поеми "Конрад Валленрод" – структура поеми "Гайдамаки"; "Книги польського народу і польського пілігримства" стали основою "Книг буття українського народу" М.Костомарова (становили засади ідейної програми Кирило-Мефодіївського товариства).

В. Гнатюк завжди підкреслював, що Тарас Григорович Шевченко – поет міжнародного рівня, у творах якого порушено загальнолюдську проблематику про історичну вагу нації та окремої людини, а тому його твори близькі й зрозумілі кожному, незалежно від мови, освіти, соціального стану, релігійної, расової чи національної належності.

Таким чином, головну ідею статей В.Гнатюка про зв'язки Т.Шевченка з поляками можна означити як боротьбу за очищення імені поета від

непорозуміннь, спекуляцій, перекирвань і тенденційних інтерпретацій, і змалювання образу Шевченкових стосунків з поляками як ідейного й творчого діалогу.

1. Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці / Відпов. ред., упорядн. та автор передмови Р. П. Радишевський. – К., 2008. – 636 с.; Гнатюк В. Попередник Шевченкових гайдамаків (Нотатки з приводу століття "Zamku Kaniowskiego" Гоцинського", "Шевченко в стосунках з поляками") // Червоний шлях. – 1928. – № 3. – С. 62-71; Гнатюк В. Шевченко в стосунках з поляками // Червоний шлях. – 1930. – № 3. – С. 148-161; Szlakiem sympatii i antypatii polskich Tarasa Szewczenki (Przyczynek do zagadnienia polskiego w studiach o Szewczenku) // Taras Szewczenko. Utwory wybrane. Kijów: Ukrgłowlit, 1931. s. 27-65.

Л. Коломісць, докт. філол. наук, проф.

"САДОК ВИШНЕВИЙ КОЛО ХАТИ..." ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В НОВОМУ ПЕРЕКЛАДІ ВІРИ РІЧ: ВІДТВОРЕННЯ ЗМІСТОВИХ, РИТМІКО-ІНТОНАЦІЙНИХ ТА ЗВУКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

За відомим ще від формалістів висловом, стиль характеризується не лише тим, що в ньому є, але й тим, чого в ньому нема. Цю тезу важливо пам'ятати при перекладі Шевченкових поезій, таких як "Садок вишневий коло хати...", де художня виразність досягається геніальною ощадливістю, стислістю вислову, розмовною органічністю й плавністю інтонації, що створюється спрощеною синтаксичною побудовою, залишаючи в пресупозиції, ясній недовомовленості легко відтворювані з контексту образні картини. Саме ця небагатослівність, випрозорення найосновнішого робить Шевченків стиль надивовижу легким і природним, і тим самим надзвичайно складним для перекладу. Тож виникає питання: чи можливо з достатньою адекватністю відтворити в перекладі Шевченків видимий мінімалізм у зображальних засобах? Чи, може, ця стильова своєрідність українського поета є унікальним невідтворюваним повною мірою поєднанням національної мови і національного генія?

Згідно з критеріями одного з фундаторів українського перекладознавства, незаслужено забутого О.М. Фінкеля, який свого часу детально дослідив російськомовні переклади Шевченкового "Заповіту", "вартість будь-якого поетичного перекладу визначається: а) ступенем наближення його до повноти змісту, що виявляється у відтворенні лексики, семантики, образності емоційного тону; б) ступенем збереження ритміко-інтонаційних особливостей, що пов'язано з відтворенням багатьох синтаксичних явищ; в) ступенем відтворення звукового оформлення (метр, римування, звукопис)" [2, 411]. За О.М. Фінкелем, перелічені компоненти поетичного твору, які "становлять єдину систему і скеровані на виявлення змісту" [2, 411], неможливо